

УДК 37.014:37.1.08(476)«18»

В. М. Астрога

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт

ЭВАЛЮЦЫЯ ДЗЯРЖАЎНАЙ ПАЛІТЫКІ Ў СФЕРЫ НАРОДНАЙ АСВЕТЫ І КАДРАВАГА ЗАБЕСПЯЧЭННЯ ШКОЛЫ БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XIX СТ.

У артыкуле разглядаецца праблема эвалюцыі адукацыйнай палітыкі самаўладдзя ў канцы XIX ст. Падкрэсліваецца, што тэндэнцыі і накірункі развіцця дзяржаўнай палітыкі ў сферы адукацыі былі абумоўлены агульнай палітычнай і сацыяльна-эканамічнай сітуацыяй у краіне, а таксама пад'ёмам грамадска-педагагічнага руху за дэмакратызацыю народнай адукацыі. Паказана, што Міністэрства народнай асветы клапацілася не столькі аб распаўсюджванні асветы, колькі аб ахове яе «разумнымі абмежаваннямі», што выражалася ў пашырэнні сеткі царкоўных школ, стрымліванні падрыхтоўкі педагагічных кадраў, устанавленні строгага нагляду за прафесійнай дзейнасцю настаўнікаў. У адпаведнасці са сваімі палітыка-ідэалагічнымі мэтамі царызм фарміраваў «ідэальнага працаўніка»: адданага царкве, прастолю, сціплага, непрыкметнага і паслухмянага, які ў сваёй педагагічнай дзейнасці павінен быў праводзіць афіцыйны курс і апірацца на такія сацыяльна-палітычныя і духоўныя каштоўнасці, як самаўладдзе, праваслаўе, народнасць.

Ключавыя словы: дзяржаўная адукацыйная палітыка, народная асвета, настаўніцтва, навучальныя ўстановы, пачатковая школа, гімназія, Віленская навучальная акруга.

Для цытавання: Астрога В. М. Эвалюцыя дзяржаўнай палітыкі ў сферы народнай асветы і кадравага забеспячэння школы Беларусі ў канцы XIX ст. // Труды БГТУ. Сер. 6, История, философия. 2022. № 1 (257). С. 16–22.

V. M. Ostroga

Belarusian State Technological University

EVALUATION OF STATE POLICY IN THE FIELD OF PUBLIC EDUCATION AND HUMAN RESOURCES OF THE BELARUSIAN SCHOOL IN THE LATE 19TH CENTURY

The article examines the problem of the evolution of the educational policy of autocracy in the late nineteenth century. It is emphasized that the trends and directions of development of state policy in the field of education were due to the general political and socio-economic situation in the country, as well as the rise of the socio-pedagogical movement for the democratization of public education. It is shown that the Ministry of Public Education cared not so much about the dissemination of education as about its protection by “reasonable restrictions”, which was expressed in expanding the network of church schools, restraining the training of teachers, establishing strict supervision over teachers’ professional activities. In accordance with its political and ideological goals, tsarism formed an “ideal worker”: devoted to the church, throne, humble, inconspicuous and obedient, who in his teaching had to conduct an official course and rely on socio-political and spiritual values such as autocracy, orthodoxy, nationality.

Key words: state educational policy, public education, teaching, educational institutions, primary school, gymnasium, Vilnius educational district.

For citation: Ostroga V. M. Evolution of state policy in the field of public education and human resources of the Belarusian school in the late 19th century. *Proceedings of BSTU, issue 6, History, Philosophy*, 2022, no. 1 (257), pp. 16–22 (In Russian).

Уводзіны. У сучасных умовах грамадскага развіцця ўзрастае роля навукова-аналітычнага асэнсавання рэчаіснасці, прагназіравання і выпрацоўкі абаснаваных праграм і накірункаў развіцця з улікам і ў кантэксце назапашанага вопыту папярэдніх пакаленняў. Гісторыя наглядна паказвае, што на пераломных этапах, падчас працэсаў трансфармацыі і мадэрнізацыі грамадскай сістэмы інтэлігенцыя бярэ на сябе авангардныя функцыі ў выпрацоўцы тэхналогій засваення і фарміравання

новых сацыякультурных каштоўнасцяў. Гэты інтэлектуальны патэнцыял з’яўляўся вызначальным фактарам сацыяльнага прагрэсу, які непасрэдна быў звязаны з прафесійнай і грамадскай дзейнасцю настаўніцтва Беларусі ў другой палове XIX ст.

Асноўная частка. Вядомы дзеяч народнай адукацыі Г. А. Фальбарк справядліва адзначаў, што «Расія, невуцкая і спустошаная, з’явілася перад сценамі Севастопаля... Гераізм некаторых

асоб не змог паправіць таго, што было падрыхтавана цэлым строем. Зрабіўся непазбежным 1861 год». Разам з актам вызвалення сялян неразрыўна было звязана і пытанне аб рэарганізацыі адукацыі. Таму на першы план, пасля палітычных задач, вылучаецца «вялікая справа правільнай арганізацыі адукацыі». Педагог справядліва заўважае, што «лепшыя ідэі школы ва ўсіх краінах і ва ўсе часы нараджаліся і выпявалі ў недрах рэвалюцыйнага патоку... Рабства – антытэза нармальнай школы, для якой неабходны самыя шырокія гарантыі правоў чалавека» [1, с. 9–10].

Сур'ёзнай перашкодай на шляху сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускіх зямель з'яўлялася адсталасць у галіне народнай асветы. Праводзячы кансерватыўны курс у школьнай палітыцы, урад клапаціўся ў першую чаргу аб захаванні манархічных асноў дзяржаўнасці. Сучаснікі падкрэслівалі, што «невуцтва народнай масы з'яўляецца ў нас вельмі ўстойлівай, гістарычна-спадчынай традыцыяй, якая трывала зацвердзілася на працягу доўгіх стагоддзяў». Усю ўвагу ўрада і грамадства «запаўнялі гучныя палітычныя падзеі, не пакідаючы месца для такой «буднічна-звычайнай справы, як адукацыя народа» [2, с. 1–2].

Правядзенне адукацыйнай рэформы ў Паўночна-Заходнім краі з некаторымі асаблівасцямі было абумоўлена актывізацыяй сялянскага руху і паўстаннем 1863–1864 гг. 14 чэрвеня 1864 г. было зацверджана «Палажэнне аб пачатковых народных вучылішчах», але яно на беларускія губерні не распаўсюджвалася. Прынятыя 23 сакавіка 1863 г. «Часовыя правілы для народных школ у губернях: Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай» [3] дзейнічалі да канца XIX ст. Пазней у якасці дадаткаў прымаліся і іншыя інструкцыі і загады з мэтай узмацнення ўрадавага кантролю над навучальнымі ўстановамі і іх настаўнікамі. Школа ўвесь гэты час працягвала выкарыстоўвацца як сродак барацьбы з «пальшчызнай» і русіфікацыі края. Русіфікацыя выступала «як частка палітыкі ўніфікацыі, якая закранала перш за ўсё нацыянальна-культурную і канфесійныя сферы», набліжала беларускае грамадства да агульнарасійскага «стандарту» і нівеліравала адметныя рысы яго развіцця [4, с. 21]. На працягу разглядаемага перыяду кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругай належала рэакцыянеру М. А. Сергіеўскаму (1868–1899). Пасаду Міністра народнай адукацыі займаў таксама «адзін з актыўнейшых дзеячоў рэакцыі» І. Д. Дзелянаў (1882–1897) [5, с. 60].

Адной з важнейшых задач школьнай палітыкі ў Віленскай навучальнай акрузе ў другой палове XIX ст. было ўдасканаленне сістэмы кантролю за навучальнымі ўстановамі і іх

настаўнікамі. Да канца 1866 г. у кожнай губерні былі створаны Дырэкцыі народных вучылішчаў і вучылішчныя саветы. Цыркуляры і пастановы, выдадзеныя ў 1870–1890-х гг., толькі ўзмацнялі нагляд міністэрскіх чыноўнікаў над школьнай адукацыяй. Вышэйшае вучэбнае начальства павінна было «падаваць прыклад павагі да ўлады», «назіраць за дзеяннямі сваіх падначаленых і таго прамога, дакладнага і няўхільнага выканання ўказаных ім абавязкаў, без чаго немагчымы стройны ход кіравання» [6, л. 58]. У 1871 г. зацверджана «Інструкцыя інспектарам народных вучылішчаў Віленскай навучальнай акругі», у якой утрымліваліся патрабаванні грамадскага вырашэння кадравага пытання і рацыянальнага падбору настаўніцкіх кадраў, барацьбы са спробамі стварэння «нацыянальнай школы» і праяўленням вальнадумства, нагляду за строгім кіраўніцтвам праграмамі падчас арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу, адносінамі настаўніцтва з мясцовым насельніцтвам, святарамі і інш. У 1879 г. міністэрствам была зацверджана «Інструкцыя вучылішчым саветам дырэкцый народных вучылішчаў Віленскай навучальнай акругі». Акрамя абавязкаў па кіраванні пачатковымі навучальнымі ўстановамі, гэты нарматыўны акт вызначаў шырокія паўнамоцтвы ў ажыццяўленні кадравай палітыкі: прызначэнне, перамяшчэнне і звальненне настаўнікаў з займаемых пасадак; адміністрацыйнае пакаранне; прадстаўленне да падзякі ці ўзнагароды; выдзяленне грашовых дапамог і інш. [7, с. 1874–1879]. На плечы гарадскіх і сельскіх грамадстваў ляжылася матэрыяльнае забеспячэнне школы і яе настаўнікаў. У адрозненне ад зямскай школы цэнтральнай Расіі, гэтыя грамадствы да ўдзелу ў кіраўніцтве навучальнымі ўстановамі не дапускаліся. На настаўніцкія пасады прыцягваліся «лепшыя рускія сілы», падбіраліся «вернападданыя вучачыя», звальняліся педагогі-палякі. Актыўна вялася барацьба па выкараненні «тайнага навучання», ва ўсіх тыпах навучальных устаноў ўкаранялася руская мова выкладання школьных дысцыплін.

Міністэрскія чыноўнікі лічылі справу народнай адукацыі справай самога народа, таму у адносінах да пачатковай школы адной з галоўных і пастаянных турбот было адсячэнне з вучэбнага курса ўсяго, што магло спрыяць сапраўднай асвете народа, што магло абудзіць яго ад патрыярхальнага становішча і вывесці на шлях да пільнаасці. Гэта было асноўнай задачай «ахоўнай асветы» графа Уварава, якой яна паўставала на ніжэйшым, народным узроўні [8, с. 65]. У 1870–1880-я гг. у сферы народнай адукацыі дзяржава і некаторыя грамадскія дзеячы імкнуліся зрабіць працэс навучання больш танным. Ім здавалася, што затрачваць на адукацыю рускага народа па 9,16 кап. на душу і вучыць яго ў школах

з сярэднім бюджэтам у 270,4 руб. – гэта раскоша. Таму справа адукацыі народа на аснове «добрай дарагой школы – справа пакуль зусім нездзясяляная». Прапаноўвалася шырока выкарыстоўваць вельмі распаўсюджаныя ў народзе школы пісьменнасці, у якіх настаўнічалі «салдаты, пастухі і іншыя грамацеі» [9, с. 58].

У сярэдзіне 1890-х гг. на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі 7 мужчынскіх гімназій (Гродзенская, Мінская, Слуцкая, Віцебская, Магілёўская, Гомельская, Брэсцкая), 2 прагімназіі (Бабруйская і Мазырская), 3 рэальныя вучылішчы (Пінскае, Мінскае, Магілёўскае), 1 жаночая гімназія (Гомельская), 4 настаўніцкія семінарыі (Маладзечанская, Полацкая, Нясвіжская і Свіслацкая), а таксама 1439 пачатковых вучылішчаў розных тыпаў з 118 629 вучнямі [10]. Дзейнасць Міністэрства асветы і кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі была накіравана на тое, каб у губернях з праваслаўным насельніцтвам (Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай) распаўсюдзіць царкоўныя школы. Сетку пачатковых народных вучылішчаў планавалася сканцэнтравана ў Гродзенскай, Віленскай і Ковенскай губернях, дзе большасць насельніцтва адмаўлялася ад праваслаўных царкоўных школ [11, с. 14]. Усебакова матэрыяльная і маральная падтрымка царкоўнапрыходскіх школ негатыўна ўплывала на статус пачатковых народных вучылішчаў, падрываў іх папулярнасць і аўтарытэт сярод мясцовага насельніцтва.

Пачатковае народнае вучылішча Міністэрствам асветы разглядалася як самастойная і закончаная сялянская школа. Каб арганізацыйна замацаваць гэтае абасабленне пачатковай школы (яе тупіковы варыянт) ад наступных звенняў школьнай сістэмы, новы Міністр народнай асветы Д. А. Талстой прыступіў да рэарганізацыі павятовых вучылішчаў, якія ў некаторых выпадках усе ж з’яўляліся свайго рода звяном, што злучала пачатковыя вучылішчы з сярэднімі навучальнымі ўстановамі. Рэформай па палажэнні 1872 г. павятовыя вучылішчы пераўтвараліся ў гарадскія. Сутнасць рэформы зводзілася да таго, што тыя, хто закончыў пачатковую школу, не маглі пераходзіць у гарадскія, а выпускнікі апошніх не дапускаліся па прычыне штучна створаных перашкод для навучання ў гімназіі. Гэта была «першая спроба ліквідацыі перадавых ідэй 60-х гадоў у галіне пачатковай адукацыі», няўдача якой заставіла ўрад прыняць больш радыкальную меру, супрацьпаставіўшы свецкай школе новы тып афіцыйна прызнанай і падтрыманай урадам царкоўнапрыходскай школы [12, с. 168].

На працягу ўсяго разглядаемага перыяду ў школьнай палітыцы прасочваецца тэндэнцыя абмежавання магчымасці пашырэння і абнаўлення зместу вучэбна-выхаваўчага працэсу.

Што тычыцца пачатковай школы, то яе ідэалам, на думку обер-пракурора Св. Сінода К. П. Пабеданосцава, з’яўлялася такая ўстанова, дзе дзеці атрымлівалі б самыя элементарныя веды, пераважна рускую і славянскую граматы, асновы злічэння, малітвы, вучыліся б любіць і баяцца Бога, любіць Айчыну і шанаваць бацькоў [13, с. 11]. Зразумела, што навучальныя планы і праграмы былі вельмі абмежаванымі. Важным прадметам як для сярэдняй, так і для пачатковай школы становіцца Закон Божы, які з’яўляўся «цвёрдай асновай усялякага навучання». Негатыўную адзнаку і рэзкую крытыку з боку прадстаўнікоў прагрэсіўнай педагогікі атрымалі «Прыкладныя праграмы для пачатковай школы». Так, Я. А. Звягінцаў пісаў: «Праграмы 1897 года з’яўляліся яркім адлюстраваннем усяго фармалізму, якім на працягу дзесяцігоддзяў адрозніваліся адносіны міністэрства для ўнутранага будаўніцтва пачатковай школы». Вядомы дзеяч народнай адукацыі адзначаў, што яны не далі нічога станоўчага і з’яўляліся «для чыноў школьнага нагляду лішнім дакументам, па якім прад’яўляліся школе пазовы і спагнанні, аднолькавыя на прасторы ўсёй Расіі» [14, с. 54–55].

Прыхільнікі таннай школы і падрыхтоўкі настаўнікаў знайшлі апору ў царкоўнай праваслаўнай школе. З пачатку 1880-х гг. яна пачала займаць становішча супрацьвагі свецкай школе. Св. Сінод выступіў з крытыкай настаўніцкіх семінарыі і захадаў урада з мэтай прывабіць сялян у народныя всучылішчы (для «вучачых» – «высокі аклад» – 150 руб., дармавая кватэра, ацяпленне, розныя надбаўкі, намер стварэння пенсійнай касы, права дзяржаўнай службы, вызваленне ад павіннасцяў, цялесных пакаранняў). духоўнае ведамства лічыла гэтыя льготы дарагімі і непатрэбным падарункам, раіла «не выцягваць народных настаўнікаў з іх асяроддзя... каб яшчэ больш не распладзіць і без таго ўжо вялікага і бескарыснага класа чыноўнікаў», бо так «ствараецца законам новы разрад людзей, непрадукцыйных і разрозненых са сваім саслоўем больш, чым сваёй адукацыяй і асаблівым ва ўсякім выпадку становішчам» [15, с. 39–40].

Пагроза сацыяльных хваляванняў і новая рэвалюцыйная сітуацыя, якая дапаўнялася імкненнем аслабіць каталіцкі ўплыў, прымушала ўрад радыкальна памяняць стан народнай адукацыі з дапамогай духавенства і звярнуцца да царквы. Школы духоўнага ведамства атрымалі вялікую падтрымку з боку Міністэрства асветы. Думка аб неабходнасці ў Беларусі самай цеснай сувязі паміж царквой і народнай школай гучала яшчэ ў пачатку 1860-х гг. Новае «Палажэнне аб пачатковых народных вучылішчах» 1874 г. замацоўвала пазіцыі праваслаўнага духавенства як выключна карыснай і надзейнай ідэалагічнай

сілы. Епархіяльныя архірэй павінны былі ажыццяўляць вышэйшы нагляд за выкладаннем Закона Божага і рэлігійным накірункам усяго навучання. Духавенства мела права ствараць новыя або зачыняць царкоўныя школы без дазволу свецкіх уладаў, працаваць ва ўсіх пачатковых школах выкладчыкамі любых прадметаў. Нарматыўна-прававая база замацоўвала іх аўтарытэт і належнае становішча не толькі ў царкоўных, але і ў свецкіх – народных школах, якіх належала абараніць ад «глыткавага і пагубнага ўплыву». Для арганізацыі школ духоўнага ведамства ў 1884 г. былі зацверджаны Правілы, а ў 1902 г. – Палажэнне, па якім, каб атрымаць месца настаўніка ў царкоўнапрыходскай школе, неабходна было мець пасведчанне на званне настаўніка або скончыць курс у сярэдняй ці вышэйшай навучальнай установе [16, с. 2486]. Зацвярджэнне на настаўніцкія пасады адбывалася ў Епархіяльным вучылішчым савете. Лічылася неабходным «выхаваць для царкоўнай школы асобнага настаўніка», бо «царкоўнае школы няма, пакуль няма настаўніка свайго, у царкоўнай жа школе і ў царкоўным духу выхаванага» [17, с. 137]. Вядучы тэрэтык царкоўнай школы С. А. Рачынскі лічыў, што самым лепшым кіраўніком пачатковай школы з'яўляецца святар, а самы пажаданы з даступных настаўнікаў – дыякан. Такая пазіцыя атрымала ўхваленне не толькі Св. Сінода і ўрада, але нават і цара [18, с. 72].

Рэформа ў галіне школьнай адукацыі непазбежна вылучала праблему настаўніцкіх кадраў як адну з найбольш важных сацыяльна-педагагічных задач. Без яе, зразумела, немагчымай была сур'ёзная рэарганізацыя сістэмы асветы. Непасрэднага правадніка сваіх мэт урад бачыў у асобе рускага настаўніка. Разам з тым на працягу ўсяго разглядаемага перыяду Міністэрства асветы так і не здолела стварыць цэльную сістэму вышэйшай педагагічнай адукацыі, выпрацаваць яе прынцыпы дзейнасці і арганізацыйныя формы. Нягледзячы на шматлікія праекты палажэнняў аб спецыяльнай падрыхтоўцы настаўнікаў для сярэдніх навучальных устаноў, якія пазней былі пахаваны ў недрах міністэрскіх канцэлярыяў, або спробы рэарганізацыі існуючых, у асноўным кадравая праблема вырашалася за кошт выпускнікоў універсітэтаў або гісторыка-філалагічных інстытутаў. Падрыхтоўку педагогаў для пачатковай школы у Паўночна-заходнім краі ў адпаведнасці з агульнарасійскімі законамі, на думку тагачаснага Міністра народнай асветы А. В. Галаўніна, павінны былі весці настаўніцкія семінарыі. Спачатку ў Маладзечне (1864), а пазней і ў іншых гарадах Віленскай акругі (Полацку (1872), Нясвіжы (1875) і Свіслачы (1876)) былі адкрыты гэтыя навучальныя ўстановы. Рашэнне аб стварэнні ў Беларусі настаўніцкіх

семінарыяў дыктавалася найперш палітычнымі прычынамі, якія вынікалі з інтарэсаў манархічнага ладу Расійскай імперыі. Усе мерапрыемствы ў дадзеным кірунку зводзіліся да таго, каб, па-першае, пачаць пры нязначных грашовых затратах падрыхтоўку настаўнікаў пачатковых школ, і, па-другое, пераўтварыць гэтыя семінарыі ў прататып будучых настаўніцкіх семінарыяў ва ўсіх іншых раёнах Расіі [19, с. 11–13]. У 1873–1874 гг. на тэрыторыі Віленскай навучальнай акругі былі адчынены Віленскі юрэйскі настаўніцкі інстытут для падрыхтоўкі выкладчыкаў у юрэйскія вычлішчы і Віленскі рускі настаўніцкі інстытут для падрыхтоўкі педагогаў у гарадскія вычлішчы. Царызму і тым органам, што неслі адказнасць за стан адукацыі на Беларусі, у значнай ступені ўдалося сфарміраваць паслухмянае царызму настаўніцтва. «Беларусаў перааблялі ў сапраўдна-рускіх» людзей, якія, працуючы пазней у школе, «праводзілі чарнавую работу русіфікацыі і прышчаплялі ідэю расійскае вялікадзяржаўнасці» маладому пакаленню [17, с. 132]. Акрамя неабходнай прафесійнай падрыхтоўкі ў настаўніку шанаваліся «пакорнасць», «церпялівасць і прылегласць», вера ў бога, «прыхільнасць да начальства». «Вучачыя, якія не адрозніваліся «ціхімі і пакутлівымі характарам», прымыкалі да грамадскага руху і палітычнай барацьбы, аб'яўляліся «нядобрадзейнымі» і пазбаўляліся права атрымання пасады настаўніка

Важнай і практычна нязменнай рысай адукацыйнай палітыкі самаўладдзя была яе саслоўная накіраванасць і жаданне замацаваць манополію маёмасных класаў на адукацыю. Гімназічны статут 1871 г. з поўнай падставай можна назваць рэакцыйным: усе мужчынскія гімназіі пераўтвараліся ў класічныя, рэальныя ліквідаваліся (замест іх ствараліся рэальныя вучылішчы), насаджаўся класіцызм – значна павялічвалася колькасць гадзін на выкладанне старажытных моў (лацінскай навучалі ўсе 8 год, грэчаскай – 6 год), да мінімуму скарачалася колькасць прыродна-знаўчых дысцыплін, уводзіўся інстытут класных настаўнікаў і павышалася плата за навучанне. Д. А. Талстой быў прыхільнікам штучнага скарачэння колькасці сярэдніх навучальных устаноў у Віленскай навучальнай акрузе: «ураду колькі па маральных, столькі ж і па палітычных меркаваннях не варта было адцягваць ад народа лепшыя сілы, ставячы сялян шляхам гімназічнай адукацыі ў неўласцівае іх нараджэнню становішча, а развіваць гэтыя сілы шляхам прыходскіх і рамесніцкіх школ і захоўваць іх народу для яго ж патрэб» [20, с. 571].

З прыходам да ўлады Аляксандра III у Расійскай імперыі ўстанаўліваецца палітычная рэакцыя. Каб аслабіць уплыў на школу і яе настаўнікаў небяспечных рэвалюцыйных ідэй,

кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі ўзмацніла сістэму кантролю над правядзеннем вучэбна-выхаваўчага працэсу, павысіла ўвагу манархічнага і вернападданічнага выхавання, пашырыла сістэму рэпрэсій супраць актыўных і крытычна настроеных да ўрадавай палітыкі настаўнікаў і вучнёўскай моладзі. Усе гэтыя меры былі накіраваны на барацьбу з дэмакратызацыяй школы і «абрабаванне» народных мас у справе асветы. У перыяд контррэформ быў прыняты цыркуляр «Аб скарачэнні гімназічнай адукацыі» (1887 г.) з мэтай абмежавання магчымасцяў атрымання адукацыі дзяцей з ніжэйшых слаёў грамадства: «Гімназіі і прагімназіі вызваляюцца ад паступлення ў іх дзяцей кучараў, лакеяў, кухараў, прачак, дробных лавачнікаў і таму падобных людзей, дзеям якіх, за выключэннем калі толькі адораных геніяльнымі здольнасцямі, зусім не належыць імкнуцца да сярэдняй і вышэйшай адукацыі» [21, с. 360]. Таксама ствараліся перашкоды на шляху адкрыцця прыватных школ і ўводзіліся абмежаванні для насельніцтва неправаслаўнай веры (у першую чаргу яўрэям) для паступлення ў сярэднія навучальныя ўстановы. Настаўнікі неправаслаўнага веравызнання не дапускаліся для заняцця пасады выкладчыкаў.

У 1890-я гг., асабліва ў часы кіравання Мікалая II, урад актыўна падтрымліваў царкоўную школу і адпаведны характар вучэбна-выхаваўчага працэсу, што з'яўлялася пэўным гарантам палітычнай і сацыяльнай стабільнасці манархічных парадкаў і традыцыйных каштоўнасцяў. Многія пастановы і захады ў галіне народнай адукацыі набывалі палітычны характар і былі накіраваны на барацьбу з рэвалюцыйным рухам і адцягненнем ад удзелу ў ім вучнёўскай моладзі і настаўнікаў. Але крызіс класічнай школы, абмежаванасць магчымасцяў пачатковай адукацыі і г. д. ажыўлялі рух за ўвядзенне ўсеагульнага навучання, перагляд

вучэбных планаў і праграм для ўсіх звенняў школы, стварэнне эфектыўнай сістэмы педагогічнай падрыхтоўкі, што становілася важным крокам насустрач перадавым ідэям грамадска-педагагічнай думкі.

Заклучэнне. Такім чынам, на працягу разглядаемага перыяду ў руках царскага ўрада школа з'яўлялася сродкам сацыяльнага рэгулявання і кантролю, таму адукацыйная палітыка характарызавалася дваістасцю, непаслядоўнасцю і высокай ступенню рэакцыйнасці. Навучальна-выхаваўчы працэс быў прасякнуты манархічнымі ідэямі і знаходзіўся пад непасрэдным кантролем дзяржавы і праваслаўнай царквы. «Праваслаўе, самаўладдзе і народнасць» становяцца асновай урадавай палітыкі ў галіне народнай асветы. Царызм імкнуўся засцерагчы вучнёўскую моладзь ад нарастаючага рэвалюцыйнага руху пачатку XX ст., сфарміраваць законнапаслухмяных і высокамаральных членаў грамадства. Пад строгім кантролем знаходзілася арганізацыя школьнага навучання: змест вучэбных планаў і праграм, тэксты падручнікаў, наяўная літаратура для дадатковага чытання, мікраклімат і пануючыя настроі ў вучнёўскім асяроддзі, а таксама асоба настаўніка – душы школы – у плане «палітычнай і маральнай добранадзейнасці». Урад выкараняў любую апазіцыйнасць, не заўважаючы ці не жадаючы заўважаць адценні грамадскага руху. Пэўныя зрухі, якія адбываліся ў галіне развіцця адукацыі і кадравага забеспячэння школы ў другой палове XIX ст., не змянілі сутнасці адносін царызму да асветы народа. Але нягледзячы на рэакцыйную палітыку ў галіне народнай адукацыі, патрэба ў кваліфікаваных і прафесійна падрыхтаваных працаўніках садзейнічала развіццю шырокай сеткі навучальных устаноў. Без гэтага нельга было пераадолець адставанне краіны ад «цывілізаванага Захаду» ў галіне народнай гаспадаркі, ваеннай справы, культуры і навукі.

Спіс літаратуры

1. Фальборк Г. А. Всеобщее образование в России. М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. 212 с.
2. А. Л. Народная школа в Государственной Думе // Русская школа. 1907. № 12. С. 1–25.
3. Временные правила для народных школ в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской, Могилевской и Витебской // Циркуляр по управлению Виленским учебным округом за 1867 г. 1867. № 2. С. 1–4.
4. Каханоўскі А. Г. Уніфікацыя і русіфікацыя як накірункі ўрадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. // Российские и славянские исследования: науч. сб. / редкол.: А. Л. Сальков, О. А. Яновский (отв. ред.) [и др.]. Минск: БГУ, 2011. Вып. 6. С. 20–26.
5. Кириллов М. К. Начальная школа Белоруссии во второй половине XIX и в начале XX в. (1860–1907) // Из истории школы Белоруссии и Литвы / отв. ред. В. З. Смирнов. М.: Просвещение, 1964. С. 7–179.
6. НГАБ. Ф. 2263. Воп. 1. Спр. 1. Цыркуляры, справаздачы, імянныя спісы, ведамасці па гімназіі.
7. Фальборк Г., Чарнолуский В. Настольная книга по народному образованию: в 3 т. СПб.: Изд. т-ва «Знание», 1904. Т. 3. С. 1569–2623.
8. Школа и педагогическая мысль России периода двух буржуазно-демократических революций: сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепров. М.: АПН СССР, 1984. 245 с.

9. Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Народное образование в России. Исторический очерк. СПб.: Изд-во Попова, [б. г.]. 264 с.
10. Памятная книжка Виленского учебного округа на 1902/1903 учебный год. Вильна: Изд. Управления Виленского уч. округа, 1902. 257 с.
11. Snapkoŭskaya S. V. Асвета на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст.: стан і тэндэнцыі развіцця // Адукацыя і выхаванне. 1997. № 8. С. 11–24.
12. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России. М.: Учпедгиз, 1953. 272 с.
13. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. М.: Педагогика, 1976. 600 с.
14. Звягинцев Е. Проект новых программ для начальной школы // Вестник воспитания. 1913. № 6. С. 54–55.
15. Записка о народных училищах. СПб.: Синодальная тип., 1882. 48 с.
16. Настольная книга по народному образованию: в 3 т. / сост.: Г. Фальборк, В. Часнолуцкий. СПб.: Тип. Б. Ж. Вольфа, 1904. Т. 3. С. 1539–2623.
17. Троська Я. Некаторыя моманты з дарэвалюцыйнае асветы на тэрыторыі сучаснае Магілёўшчыны // Полюмя. 1926. № 1. С. 128–141.
18. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России. Историко-педагогический очерк. М.: Педагогика, 1979. 215 с.
19. Кравцов А. И. Педагогическое образование в Белоруссии в дооктябрьский период // Ученые записки Минского гос. пед. ин-та ин. языков. Сер. Педагогическая. Минск: Госуд. уч.-пед. изд-во Министерства Просвещения БССР, 1958. Вып. 1. С. 3–63.
20. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902). СПб.: Тип. А. В. Арлова, 1902. 579 с.
21. Доклад министра народного просвещения И. Делянова (1887 г.) // Хрестоматия по истории школы и педагогики в России до Великой Октябрьской социалистической революции / под ред. Ш. И. Ганелина, сост. С. Ф. Егоров. М.: Просвещение, 1974. 527 с.

References

1. Fal'borg G. A. *Vseobshchee obrazovanie v Rossii* [Universal education in Russia]. Moscow, Tip. t-va I. D. Sytina Publ., 1908. 212 p. (In Russian).
2. A. L. Folk school in the State Duma. *Russkaya shkola* [Russian school], 1907, no. 12, pp. 1–25 (In Russian).
3. Provisional rules for public schools in the provinces: Vilna, Kovno, Grodno, Minsk, Mogilev and Vitebsk. *Tsirkulyar po upravleniyu Vilenskim uchebnym okrugom za 1867* [Circular on the management of the Vilna educational district for 1867], 1867, no. 2, pp. 1–4 (In Russian).
4. Kakhanouski A. G. Unification and Russification like government policy directions on the territories of Belarus and the second half of the 19th – early 20th century. *Rossiyskiye i slavyanskiye issledovaniya* [Russian and Slavic studies]. Minsk, BGU Publ., 2011, issue 6, pp. 20–26 (In Belarusian).
5. Kirillov M. K. Primary school in Belarus in the second half of the 19th and early 20th centuries (1860–1907). *Iz istorii shkoly Belorussii i Litvy* [From the history of the school of Belarus and Lithuania]. Moscow, Prosveshchenie Publ., 1964, pp. 7–179 (In Russian).
6. NHARB. Fund 2263. I. 1. F. 1.
7. Fal'borg G., Charnoluskiy V. *Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu* [Handbook on public education]. St. Peterburg, Izd. t-va "Znanie" Publ., 1904, vol. 3, pp. 1569–2623 (In Russian).
8. *Shkola i pedagogicheskaya mysl' Rossii perioda dvukh burzhuazno-demokraticheskikh revolyutsiy: sb. nauch. tr.* [School and pedagogical thought in Russia during the period of two bourgeois-democratic revolutions: scientific works]; ed. by E. D. Dneprov. Moscow, APN SSSR Publ., 1984. 245 p. (In Russian).
9. Fal'borg G., Charnoluskiy V. *Narodnoe obrazovanie v Rossii. Istoricheskiy ocherk* [Public education in Russia. Historical essay]. St. Peterburg, Izd-vo Popova Publ. 264 p. (In Russian).
10. *Pamyatnaya knizhka Vilenskogo uchebnogo okruga na 1902/1903 uchebnyy god* [Commemorative book of the Vilna educational district for the 1902/1903 academic year]. Vilna, Izd. Upravleniya Vilenskogo uch. okruga Publ., 1902. 257 p. (In Russian).
11. Snapkouskaya S. V. Education in Belarus in the late 19th – early 20th century: the status and trends of development. *Adukatsyya i vykhavanne* [Education and upbringing], 1997, no. 8, pp. 11–24 (In Belarusian).
12. Konstantinov N. A. *Ocherki po istorii nachal'nogo obrazovaniya v Rossii* [Essays on the history of primary education in Russia]. Moscow, Uchpedgiz Publ., 1953. 272 p. (In Russian).

13. *Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoy mysli narodov SSSR. Vtoraya polovina XIX v.* [Essays on the history of schools and pedagogical thought of the peoples of the USSR. Second half of the 19th century]; ed. A. I. Piskunov. Moscow, Pedagogika Publ., 1976. 600 p.
14. Zvyagintsev E. Project of new programs for elementary school. *Vestnik vospitaniya* [Bulletin of education], 1913, no. 6, pp. 54–55 (In Russian).
15. *Zapiska o narodnykh uchilishchakh* [Note on public schools]. St. Peterburg, Sinodal'naya tip. Publ., 1882. 48 p. (In Russian).
16. *Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu* [Handbook of popular education]; comp. by G. Fal'bork, V. Charnoluskiy. St. Petersburg, Tip. B. Zh. Vol'fa Publ., 1904, vol. 3, pp. 1539–2623 (In Russian).
17. Tros'ka Ya. Some points from pre-revolutionary education on the territory of modern Mogilev. *Polymya* [Polymya], 1926, no. 1, pp. 128–141 (In Belarusian).
18. Panachin F. G. *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. Istoriko-pedagogicheskiy ocherk* [Pedagogical education in Russia. Historical and pedagogical essay]. Moscow, Pedagogika Publ., 1979. 215 p. (In Russian).
19. Kravtsov A. I. Pedagogical education in Belarus in the pre-October period. *Uchenye zapiski* [Scientific notes]. Minsk, State Ed. and Ped. Publ. House of the Ministry Of Education of BSSR, 1958, issue 1, pp. 3–63 (In Russian).
20. Rozhdestvenskiy S. V. *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (1802–1902)* [Historical Review of the Ministry of National Education (1802–1902)]. St. Peterburg, Tip. A. V. Arlova Publ., 1902. 579 p. (In Russian).
21. Report of the Minister of Public Education I. Delyanov (1887). *Khrestomatiya po istorii shkoly i pedagogiki v Rossii do Velikoy Oktyabr'skoy sotsialisticheskoy revolyutsii* [Chrestomathy on the history of school and pedagogy in Russia before the Great October Socialist Revolution]; ed. by Sh. I. Ganelin. Moscow, Prosveshcheniye Publ., 1974. 527 p. (In Russian).

Інфармацыя пра аўтара

Астрога Валянціна Міхайлаўна – кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і паліталогіі. Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт (220006, г. Мінск, вул. Свядлова, 13а, Рэспубліка Беларусь). E-mail: ostroha@belstu.by

Information about the author

Ostroga Valentina Mikhailovna – PhD (History), Associate Professor, Assistant Professor, the Department of History of Belarus and Political Science. Belarusian State Technological University (13a, Sverdlova str., 220006, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: ostroha@belstu.by

Поступила 11.03.2022